

*Масур Ганна Сергіївна,
викл. каф. філології ДДАЕУ*

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Зміни, що відбуваються останніми роками майже у всіх сферах життя, неминуче трансформують сучасне суспільство дуже швидкими темпами. Світові тенденції розвитку освіти свідчать про те, що наразі провідною є концепція навчання протягом життя, адже однієї базової освіти вже недостатньо. Водночас науковці стверджують про кризу в освітній системі, акцентують увагу на зниженні рівня грамотності населення і втраті сакрального смислу образу вчителя/викладача. На сайті Урядовий портал зазначається, що сьогодні українська освіта не відповідає ані сучасним запитам з боку особистості та суспільства, ані потребам економіки, ані світовим тенденціям. З цієї причини освітня сфера знаходиться в стані системної трансформації задля забезпечення нової якості освіти на всіх рівнях: від дошкільної освіти – до вищої освіти та освіти дорослих. Саме педагогічний дискурс виражає загальні ознаки та закономірності навчально-виховного процесу, тому необхідність модернізації та оновлення сучасного освітнього простору вимагають розробки способів покращення педагогічного дискурсу.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У першій половині ХХ ст. система освіти взагалі та вищої зокрема піддалася гострій критиці у всьому світі. Криза виявилася у розходженні теорії з практикою, а саме: знання майбутніх фахівців не відповідають рівню вимог виробництва, науки та культури. Серед процесів, які охопили сучасну вищу освіту, виділяють процес масовізації вищої освіти, пов'язаний зі стрімким зростанням кількості здобувачів вищої освіти і вищих

навчальних закладів; дигіталізацію вищої освіти, спричинену масштабним використанням інформаційно-комп'ютерних технологій у навчальному процесі; процес комерціалізації – наслідок глобального розширення ринкових механізмів та їх проникнення у нові суспільні сфери, зокрема в освітню [1]. На жаль, зазначені процеси мають не тільки позитивні наслідки, а й сприяють виникненню певних проблем. Відомим є факт, що розчарований системою сучасної освіти мільярдер Ілон Маск створив у своєму маєтку власну нетрадиційну школу Ad Astra, потрапити до якої можуть лише обдаровані діти співробітників SpaceX.

Все зазначене вище переконує нас у необхідності теоретичного вивчення педагогічного дискурсу, вимагає аналізу його проблем та пошуку ймовірних шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі дослідження дискурсу та тексту ми спиралися на роботи видатних вчених Н. Арутюнової, Ю. Степанова, В. Карасика. Педагогічному дискурсу присвячені роботи В. Андрієвської, Є. Кожемякіна, М. Кухти, А. Нікітіної, Є. Полянїної, І. Силадія, Ю. Щербинїної. Соціокультурний аспект комерціалізації вищої освіти вивчав А. Кравченко, кризу в університетській освіті досліджував В. Огнев'юк. Особливості педагогічного дискурсу в умовах інформаційного суспільства були предметом дослідження А. Сакун, бар'єри педагогічного спілкування розглядали І. Зимня, М. Козирєв.

Мета статті полягає в аналізі проблем, притаманних сучасному педагогічному дискурсу і пошуку ймовірних шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму дослідженні ректор Київського університету імені Бориса Грінченка професор В. О. Огнев'юк стверджує, що система вищої освіти України переживає кризу, викликану як суспільними трансформаціями останніх десятиліть, так і внутрішніми інституційними проблемами, серед яких вчений виділяє запровадження стандартів вищої освіти та ідею академічних свобод; ідею університетської автономії; потребу переходу до нової якості вищої освіти та

технологічну відсталість університетів; ідею елітності вищої освіти та її масовість; прихід нового покоління студентів, яке виросло в умовах поки що незрілої Української демократії та консерватизм професорсько-викладацького складу; невідповідність між потребами вишів у ресурсах та можливостями держави; входження України до світового освітнього простору і відірваність від культури і традицій університетської Європи тощо [2, с.5].

Перш ніж перейти до аналізу розвідок у сфері педагогічного дискурсу, зазначимо, що дискурс є предметом міждисциплінарного вивчення, а також одним із основних і досі дискусійних понять у комунікативній лінгвістиці. У результаті аналізу численних праць, присвячених вивченню дискурсу, вважаємо доцільним зупинитися на найбільш усталених його визначеннях.

Російський вчений В. І. Карасик розуміє під дискурсом “текст, занурений у ситуацію спілкування” [3], Н. Д. Арутюнова визначає дискурс як “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, узятий в аспекті подій; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована, соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення, занурене у життя” [4]. Ю. С. Степанов зазначає, що дискурс перш за все і головним чином існує в текстах, але таких, за якими встає особлива граматики, особливий лексикон, особливі правила слововжитку та синтаксису, особлива семантика і, врешті-решт, особливий світ. Будь-який дискурс вчений ототожнює з особливим світом, бо в ньому діють свої правила і етикет [5].

За класифікацією В. І. Карасика, який виділяв особистісно-орієнтоване та статусно-орієнтоване спілкування, дискурс поділяється на особистісний та інституціональний. Таким чином, за формою педагогічний дискурс належить до інституціонального типу, а за змістом – до особистісно-орієнтованого. Педагогічний дискурс визначається як об’єктивно існуюча динамічна система ціннісно-сміслової комунікації суб’єктів освітнього процесу, що функціонує в освітньому середовищі [6].

обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість, а специфіка педагогічної творчості полягає в тому, що її об'єктом і результатом є творення особистості [9].

Оскільки сучасна освіта характеризується як студентоорієнтована, то дихотомія “викладач-студент” із “суб'єкт-об'єктної” перетворилася на “суб'єкт-суб'єктну”, але оскільки суб'єкти педагогічної взаємодії виконують різні соціальні ролі, то й відносини між ними є асиметричні (статусні). Інтелектуальна діяльність викладача полягає в передачі знань, обміні інформацією з учнями, управлінні їх пізнавально-практичною діяльністю і регулюванні взаємовідносин між ними. Інтелектуальна діяльність учня – це сприйняття інформації, що транслюється викладачем (або міститься в навчальних посібниках), її переробка, засвоєння і ретрансляція.

І. М. Сіладій зазначає, що педагогічний дискурс є інтегрованим утворенням, яке поєднує в собі складові наукового та освітнього дискурсу в такому контексті, в якому їх неможливо чітко розмежувати. Процес одержання нового знання відбувається в межах наукового дискурсу, тому науковий дискурс має стати потужним ресурсом педагогічного дискурсу. Метою освітнього дискурсу є соціалізація майбутніх фахівців [7].

Процес творення педагогічного дискурсу обумовлений цілою низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. Зовнішні чинники обумовлені соціальним та освітнім середовищем, в якому створюється і функціонує педагогічний дискурс, а внутрішні чинники пов'язані з особистісними якостями і установками суб'єктів освітнього процесу. До особливостей педагогічного дискурсу належать:

- своєрідна суспільна мета, яка полягає у соціалізації члена суспільства, розширенні його пізнавальних можливостей;
- особливості психологічних характеристик суб'єктів педагогічного спілкування, що виявляються в мотивації діяльності;
- хронотопи (єдність часу й місця);

І. М. Силадій розширює це тлумачення і визначає педагогічний дискурс як “об’єктивно існуючу динамічну систему ціннісно-сміслової комунікації суб’єктів освітнього процесу, яка функціонує в освітньому середовищі і включає учасників дискурсу, педагогічні цілі, цінності та змістовну складову, що забезпечує підготовку компетентного фахівця, здатного вільно орієнтуватися в різних сферах соціальної і професійної діяльності” [7].

Як бачимо із наведених вище визначень, сутнісною характеристикою педагогічного дискурсу вважається взаємодія викладача і учня, за якої здійснюється пізнання, однак, на погляд А. С. Роботової, зведення інституційних особливостей педагогічного дискурсу лише до специфіки комунікації агентів (вчитель – учень) і виділення ключового концепту (за В. І. Карасиком, це концепт навчання) звужують розуміння педагогічного дискурсу. Дослідниця зазначає, що педагогічний дискурс не зводиться тільки до університетського або шкільного і наголошує на потребі розширення учасників педагогічного дискурсу, а також виділенні як ключового іншого концепту або концептів [8].

Аналіз визначень демонструє, що педагогічний дискурс – це не тільки усна комунікація між його агентами, це також писемні тексти. За А. С. Роботовою, на педагогічний дискурс впливає стандартизація вимог до наукових робіт. Дослідниця робить акцент на тому, що сучасні науковці в галузі педагогіки у своїх численних дослідженнях лише порівнюють статті, приєднуються до авторитетних думок відомих вчених, вигадують хитромудрі терміни на позначення старих понять і “вбудовуються” в сучасний науково-педагогічний дискурс замість того, аби вносити нові проривні ідеї у педагогічну науку [8].

Педагогічний дискурс виконує декілька функцій, серед яких виділяють: гностичну (пізнавальну), проєктувальну (перспективне планування завдань і способів їх розв’язання), конструктивну (співпраця педагога і вихованців), комунікативну (взаємодія педагога з учнями, колегами), організаторську (поетапність дій педагога і вихованців). Особливістю педагогічного дискурсу є те, що його можна віднести до продуктивної діяльності, оскільки серед його

- цінності, притаманні цьому виду спілкування як основі формування світогляду учня (шанобливе ставлення до слова);
- жанри педагогічної комунікації (урок, семінар, лекція, тематичний вечір, екскурсія тощо);
- своєрідні прецедентні тексти;
- особливості застосування педагогічних стратегій [10].

Педагогічна діяльність являє собою динамічний, складний і багатокомпонентний процес. Про це свідчить індивідуальний план викладача вищого навчального закладу, який, окрім навчальної роботи, містить наукову, методичну, організаційну роботу, а також роботу з виховання студентів. Про нелегку працю педагога писав А. П. Чехов, який стверджував, що “педагог повинен бути артистом, художником, гаряче закоханим у свою справу”, а дослідниця Ю. В. Щербиніна наводить цитату з роману Б. Кауфмана “Вверх по лестнице, ведущей вниз”: “...Вчитель повинен бути одночасно актором, поліцейським, вченим, тюремником, батьком, інспектором, рефері, другом, психіатром, обліковцем, керівником і вихователем, суддею і присяжним, володарем дум і укладачем звітів, а також великим магістром класного журналу” [11].

Деякі дослідники вказують на те, що стрімкий розвиток інформаційних технологій призвів до проблеми існування людини в “просторі тотальної комунікації”, у тому числі і віртуальної. А. Саун зазначає, що смислоутворювальним елементом інформаційного суспільства в його нинішньому варіанті слід вважати вже не інформацію як таку, а комунікацію – тобто трансляцію цієї інформації [12]. Н. Волкова зазначає, що у постіндустріальному інформаційному суспільстві проблема комунікації є однією з найважливіших [13, с.7].

Дійсно, комунікація є невід’ємним елементом педагогічного дискурсу. На думку Н. Кузьміної, модель педагогічної діяльності містить п’ять структурних елементів: суб’єкт педагогічного впливу; об’єкт педагогічного впливу; предмет їхньої спільної діяльності; цілі навчання; засоби педагогічної комунікації. Ці

компоненти складають систему, бо жоден з них не може бути замінений іншим або їх сукупністю. Всі вони знаходяться у прямій та зворотній взаємозалежності.

Н. П. Волкова визначає педагогічне спілкування як систему соціально-психологічної взаємодії між учителем та учнем, спрямовану на створення оптимальних соціально-психологічних умов для спільної діяльності [13, с.27].

Очевидно, що спілкування відіграє важливу роль у житті й діяльності кожної людини. Знання сутності спілкування, його закономірностей, функцій, взаємного обміну і проблем є підґрунтям для реалізації та поліпшення стосунків з іншими людьми і задоволення вищих потреб особистості. Педагогічна практика показує, що процесу педагогічного спілкування властиві різноманітні труднощі, які ускладнюють сприйняття навчальної і наукової інформації студентами, заважають їх пізнавальній діяльності, формуванню їх гармонійних особистостей, професійному становленню, унеможливають їх адекватні когнітивні, поведінкові тощо реакції. Такі труднощі кваліфікують як бар'єри, які виконують як негативну, так і позитивну роль, дозволяють виявити перешкоди, що заважають реалізації наявних можливостей людини та виявленню резервів. Як писав К. Д. Ушинський, без перешкод і сама діяльність неможлива.

О. Цуканова, розглядаючи психологічні особливості ускладненого спілкування в умовах спільної діяльності, наводить ряд чинників, які спричиняють недоліки у спілкуванні в системі “учень – учитель”:

- 1) індивідуально-психологічні особливості учнів і вчителів (комунікативні вміння й навички, комунікативні риси особистості, особливості емоційно-вольової сфери, рівень культури поведінки; 2) особливості інтелектуальної сфери та зовнішнього вигляду учнів, їхній стан здоров'я); 3) особливості участі учнів і вчителів у спільній діяльності (ставлення учнів до навчання, особливості ділових формальних взаємовідносин між учнями та вчителями, ступінь включення учнів у ділову взаємодію з учителями); 4) недоліки й труднощі в навчально-виховній роботі [14].

Значною мірою успішність комунікації між суб'єктами педагогічної взаємодії залежить від особистості викладача. Професор В. О. Огнев'юк в інтерв'ю наводить думку, що сучасні “школярі і студенти мають схожі потреби. Вони прагнуть, аби вчителі й викладачі орієнтувалися в сучасних молодіжних трендах, були зареєстровані в соціальних мережах, розуміли необхідність використання гаджетів, користувалися цифровими технологіями й знали, чим взагалі живе сучасна молодь і чого чекає від суспільства”. Але проблема полягає у тому, що переважна більшість українських вчителів не відповідає цим вимогам. На думку вченого, сучасні діти – це “аборигени цифрового суспільства”, а вчителі та викладачі старого покоління “звикли до консервативного процесу навчання, і їм важливо, щоб діти сиділи тихо” [URL: [15https://studway.com.ua/viktor-ognevyuk](https://studway.com.ua/viktor-ognevyuk)].

Дотримання педагогічної етики вважається обов'язковою нормою професійної поведінки. Викладач повинен поважати особистість студента й, у той же час, бути максимально вимогливим до нього. Професіоналізм спілкування передбачає позитивну позицію викладача стосовно студента. У спілкуванні викладача зі студентами важливу роль відіграє психологічно активний стан або педагогічний оптимізм. Ще однією проблемою педагогічного спілкування є почуття сумніву педагога до свого вихованця. Часто вихователь із упередженням ставиться до учня. Вихователь повинен навіювати учню віру в себе, здатність до позитивного розвитку, до прогресу.

Водночас тут хочеться навести результати дослідження Ю. В. Щербиніної, яка, вивчаючи питання дисгармонії в педагогічному дискурсі, наводить чотири причини її виникнення: 1) амбівалентність; 2) втрата або переосмислення ключових цінностей; 3) можливе протиріччя одних цінностей іншим; 4) превалювання аксіологічного компонента над гносеологічним [11].

Останніми десятиліттями педагогічна наука характеризується зміною гносеологічного компонента на прагматичний. Як відомо, ми живемо в постіндустріальному суспільстві, однією з ознак якого за Беллом, є перехід від

виробництва товарів до виробництва послуг. І тут проблема педагогічного дискурсу полягає в тому, що сприйняття сучасними учнями образу педагога нерідко зводиться до метафори “споживання знань”, “ділової угоди”, “партнерської угоди про надання освітніх послуг”. На думку Ю. В. Щербиніної, у педагогічній практиці все частіше спостерігаються такі деструктивні мовні явища, як інвективізація, вульгаризація, жаргонізація мови, вербальна агресія, словесне маніпулювання [11].

Виходячи з вищезазначеного, ми можемо зазначити, що освітній процес потребує гуманізації, яка повинна відбуватися за рахунок орієнтації на розвиток і становлення відносин взаємної поваги між учнями та педагогами.

У своєму дослідженні Є. Кожемякін наводить три проблеми педагогічного дискурсу, перша з яких полягає у пошуку та реалізації адекватних когнітивних і комунікативних засобів, які репрезентують професійні, культурні, екзистенційні ідеали освіти та конструюють професійні, соціокультурні, особистісні ідентичності. Друга проблема пов'язана із конфліктом між самосприйняттям учня і його педагогічною описовою “моделлю”. Третя проблема полягає в тому, що дискурс будується навколо визначення певних соціальних ролей, підкріплених формальними ознаками (дипломом, атестатом), а не змістовними характеристиками знання. Науковець наводить цікавий приклад: у сучасній освіті формула “*я можу побудувати будинок, тому я будівельник*” заміщається формулою “*я здобув освіту будівельника, тому можу будувати будинок*”, що свідчить про явні чи латентні дискурсні деформації, при яких створення соціального агента стає головним завданням та елімінуються когнітивні функції освіти. Причинами цього є надмірна стандартизація вищої освіти та контроль з боку вищих інстанцій [15].

Педагогічний дискурс повинен виступати засобом стимулювання інтересу до знань і основою для формування позитивної мотивації учня, адже від рівня мотивації залежить продуктивність навчання. Відсутність інтересу до вивчення іноземних мов неминуче призводить до зниження ефективності навчання.

Серед причин можемо виділити використання застарілих підручників і поширене використання граматико-перекладного методу навчання.

І. Соїна розглядала психологічні бар'єри, що можуть виникати під час вивчення іноземних мов. До чинників, що зумовлюють такі проблеми, належать: індивідуальні особливості сприйняття; недостатня мотивація до вивчення іноземної мови; занижена самооцінка і непевненість у своїх здібностях; відсутність умов і можливостей для мовної практики; невдалий попередній досвід навчання [16].

У подібних ситуаціях завдяння викладача полягає не тільки в тому, щоб сформувані у студентів необхідні компетенції, передбачені освітньо-професійними програмами, а й підвищити інтерес до вивчення мови, використовуючи різноманітні методи. Кожному викладачу слід самостійно обирати методи мотивації студентів, виходячи з власного досвіду, особливостей студентської групи і методів навчання.

Ю. В. Щербиніна вказує на те, що освіта – не те, чому людину вчили, а те, що вона в цьому зрозуміла, і якщо ясно зорієнтувати освітній процес на розуміння, а не запам'ятовування матеріалу, то ефективність освіти виросте різко і набагато [11].

Дослідниця І. Зимня, вивчаючи проблеми педагогічної діяльності, вказує найбільш типові бар'єри: бар'єри страху академічної групи, побоювання педагога, що група не сприйме його як викладача і як наслідок гіпертрофоване ставлення до можливості здійснити педагогічну помилку; бар'єри негативної установки щодо педагогічної взаємодії зі студентами, які сформувалися під впливом попереднього негативного досвіду та як наслідок неузгодження установок педагога й тих, що навчаються; бар'єри неадекватності діяльності педагога щодо ситуацій на навчальних заняттях (що характерно для молодих педагогів) [17].

Бар'єри, що виникають у процесі навчання, можна класифікувати за джерелом виникнення: психофізіологічні, інформаційні, оцінні, емоційні й смислові. Важливою перешкодою щодо пізнавальної діяльності є бар'єр

перенасичення, який виникає внаслідок надмірності сприйняття нової інформації, що загрожує цілісності інформаційного поля людини, її компетентності, тобто обсяг інформації, яку необхідно проаналізувати, вивчити та засвоїти, перевищує можливості її сприймання особистістю, або характер подання інформації порушує психологічні закони її сприймання [18].

До причин, що викликають емоційні бар'єри, належать: актуалізація негативної емоційної пам'яті під час розв'язання навчального завдання, коли суб'єкт навчальної діяльності потрапляє в ситуацію, схожу з тією, в якій раніше набув негативного емоційного досвіду; загальний несприятливий індивідуальний емоційний фон активності: підвищена тривожність, високий невротизм, фрустрація тощо [18].

В умовах інформатизації освіти актуальними є проблеми впровадження сучасних інформаційних технологій у навчально-виховний процес, але на думку А. Сакуна, впровадження Інтернету в освіту має і негативні наслідки, оскільки це не сприяє розвитку мислення, теоретичного знання, а виробляє лише "кліпмейкерську свідомість", яка, на жаль, не вимагає креативності, формує споживацьке ставлення до інформації та потребу брати готове знання, а не креативно переосмислювати його. Інтернет у такому випадку виступає засобом відчуження людини і процесу навчання. Інтернет - простір створює ілюзію простоти здобування знань.

У такому контексті слід відзначити тести, які останніми роками стали дуже популярним методом оцінювання. Їхня ефективність викликає гарячі дискусії серед педагогів, адже одним з негативних наслідків тестів є те, що школярі й студенти здебільшого не можуть думати, вони можуть тільки підкреслити правильну відповідь.

Висновки з дослідження. Педагогічний дискурс з урахуванням його особливостей є феноменом, який сприяє створенню сприятливих умов для самореалізації та особистісного становлення учня (студента) як активного суб'єкта освіти, а також саморозвитку та фахового зростання педагога. Ефективність освітнього процесу багато в чому залежить від дій педагога, який

повинен зробити учня центральною постаттю цього процесу, його активним, свідомим, повноправним та самостійним учасником і сприяти формуванню в нього мотивації, навичок та вмінь самовдосконалення. Водночас, освітній процес потребує гуманізації, яка повинна відбуватися за рахунок орієнтації на розвиток і становлення відносин взаємної поваги між учнями та педагогами. Проблеми педагогічного дискурсу викликані як зовнішніми обставинами, пов'язаними з трансформаційними процесами у сучасному суспільстві, так і внутрішніми установками і психофізіологічними особливостями суб'єктів навчального процесу. Серед проблем, притаманних педагогічному дискурсу, виділяємо проблеми і бар'єри педагогічного спілкування; відсутність мотивації до навчання; зневагу до професії викладача з боку студентів; відсутність нових проривних ідей у педагогічних наукових працях; негативний вплив впровадження інформаційних технологій в освітній процес на когнітивні здібності студентів, використання тестів як форми оцінювання. Перспективи подальших розвідок бачимо в дослідженні стратегій і тактик сучасного педагогічного дискурсу.

Література:

1. Кравченко А. С. Комерціалізація вищої освіти: соціокультурний аспект : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04. Харків, 2016. 22с.
2. Огнев'юк В. О. Криза – момент істини для університетської освіти. *“Вища школа”* №11. С. 5–16. URL: <https://elibrary.klubg.edu.ua/id/eprint/1990/>
3. Карасик В. И. О категориях дискурса. *Языковая личность : социолингвистические и эмотивные аспекты : сб. науч. тр.* Волгоград, 1998. С. 1851– 97.
4. Арутюнова Н. Д. Дискурс *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В.Н. Ярцева. М. : Сов. Энциклопедия, 1990. С. 136–137.
5. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности. *Язык и наука конца XX века.* М. : РГГУ, 1995. 432 с.

6. Полянина Е. В. Педагогический дискурс: основные характеристики и жанры (на материале немецкого языка) URL: https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2014/02/24/polyanina_e.a._pedagogicheskiy_diskurs._osnovnye_harakteristiki_i_zhanry.pdf
7. Силадій І. Ресурси і стимули педагогічного дискурсу в сучасному українському суспільстві. URL: <http://lib.pnu.edu.ua>:
8. Роботова А. С. Современный педагогический дискурс. URL: <https://didacts.ru/termin/pedagogicheskii-diskurs.html>
9. Скубашевська О. С. Педагогічний дискурс в інноваційній стратегії розвитку освіти. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71820/20-Skubashevaska.pdf?sequence=1>
10. Нікітіна А. В. Ознайомлення студентів-філологів з основними поняттями педагогічного дискурсу. *Науковий вісник Донбасу : електр. наук. фах. вид.* 2010. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvd_2010_1_6.pdf
11. Щербинина Ю. В. Основные направления гармонизации педагогического дискурса URL: <file:///D:/Downloads/osnovnye-napravleniya-garmonizatsii-pedagogicheskogo-diskursa.pdf>
12. Сақун А. В. Діалогізм як принцип сучасної освіти. *Освітній дискурс: збірник наукових праць.* 2020. Вип. 19 (1). С. 23–32. URL: <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/15534>
13. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посіб. Київ : Академія, 2006. 257 с.
14. Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения. К.: Вища школа, 1985. 160 с.
15. Кожемякин Е. Образовательно-педагогический дискурс. *Современный дискурс-анализ : электронный научный журнал.* 2010. Вып. 2. Т.1. С. 27-47. URL: http://www.discourseanalysis.org/ada2_1.pdf
16. Соина И. Модернизация учебного процесса в современном информационно-компьютерном пространстве. Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький, 2017. Вип. 23. 217 с.

17. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. пособие. Ростов н/Д : Феникс, 1997. С. 400–473.
18. Козирев М. П. Бар'єри педагогічного спілкування. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2013. Вип. 2. С. 136–146.